

Կ Ի Լ Ի Կ Ե Ա Ն Ա Մ Բ Ո Ց Ն Ե Բ

Ա. ՍԱՐՈՒԱՆ ԴԻՔԱՐ

Մեծ Հայքի կամ Հայաստանի եւ Փոքր Հայքի կամ Կիլիկիոյ բնական աշխարհագրութիւնը իրարմէ տարբեր եւ տեղ տեղ իրարու ներհակ ըլլալով մէկտեղ, երկու Հայքերու ռազմադիտական գրութիւններն ալ նոյնը չեն եղած Գրեթէ: Հին Հայաստանի գրեթէ բոլոր քաղաքները պարսպապատ եղած են ու ամրակուռ բերդերով եւ աշտարակներով պարսպանուած. բայց պարսպապատ կեդրոն քաղաքներէն դուրս ընդհանրապէս չեն եղած գինեղանջան ամրոցներ ու կայաններ, վասն զի մինչդեռ Մեծ ԱՅՈՑ ԱՇՆԱՐԺԸ դարերու բնական ծննդավայրն էր Հայոց՝ ու ազգային հայրենիք, նոյնը չէր սակայն պարսպան Կիլիկիոյ համար՝ որ նորստաց եւ հետեւաբար օտար երկիր էր, եւ որուն կիրճերուն, դաշտերուն ու հովիտներուն եւ բարձրակարկաւ լեռներուն տիրելէ վերջ, դայն պաշտպանել հարկ էր հետեւողէ, ոչ միայն ներքին յոյն-բիւլանդական ասպատակութիւններէն, այլ եւ սահմանակից ու հեռաւոր ալլաղ յարձակումներէն, հիւսիսէն կամ հարաւէն հասնող: Նման պաշտպանութիւն մը, Միջին Դարու Ժամանակի ընդունումով եւ նորստաց երկրին աշխարհագրական պահանջներու բերումով, միայն կեդրոն ու արջուռական կարեւորութիւն ունեցող քաղաքներով եւ ստոյգ պարիսպներով ու զօրանոցներով կարելի չէր: Կիլիկիա Արեւմուտքի եւ Արեւելքի միջեւ միացման բանուկ եւ կարեւոր ճամբայ էր, հիւսիսի եւ հարաւի միջեւ ձգուած երկաթեւ կամուրջ էր, որով մշտապէս ենթակայ յարձակմանց եւ ասպատակութեանց: Կիլիկիոյ իշխանական նորակաղմ վարչութիւնէն

անմիջապէս յետոյ, ահադին արշաւանք մը կը սկսէր Եւրոպայէն դէպի Մերձաւոր Ասիա, ջըրիստոնէական արշաւանք՝ դէպի Պաղեստինի Ս. Երկիրը, Քրիստոնէական մեծագոյն սրբավայրը կազմող Երուսաղէմը իսլամական տիրապետութենէն ազատագրելու ծրագրով. այս նպատակով Կիլիկեան աշխարհը անուղղակի կերպով իր վրայ կը հրաւիրէր իսլամ սահմանամերձ իշխաններու աստելութիւնը: Դիւրաւ քաջատրուող այս գրութեան առջեւ, Կիլիկիա պարտաւորութիւն կը զգար ամբացնելու իր ո՛չ միայն սահմանները, այլ եւ ներքին ռազմադիտական կարեւոր դիրքերը, որոնց մէկ մասը կը գտնուէր արջուռի առեւտրական եւ զինուորական մեծ ճամբաներու վրայ կամ անոնց մօտը: Միջին դարու աւատական գրութեամբ արջուռիքի մաս կազմող Կիլիկեան իշխաններ բնական տանուտէրերը եւ պաշտպաններն էին այդ ամրոցներուն եւ մենք գիտենք թէ որքան շատ էին նման ամրոցներ Կիլիկիոյ մէջ, որոնց մէկ մասը եթէ իսկական գինեղանջան բերդեր էին, կա՛ր մաս մըն ալ՝ որ Կիլիկեան նորստացի ու մասամբ ինքնաշարունակ մշակոյթի կեդրոններ էին եւ իբր այդ ծառայեցին աւելի քան երկու դար, ու զուտ ռազմական բերդերու հետ հաւասար ուժով եւ արժնութեամբ պաշտպանեցին Կիլիկեան հայրենիքը: Թէ՛ մէկ եւ թէ՛ միւս տեսակի ամրոց-բերդերէն շատեր կը մընան ցարդ, աւարակ կամ կիսափուլ ինճակի մէջ. կա՛ն նոյնպէս մաս մը՝ որուն հետքը կորսուած է աւա՛ղ, բայց որ չէ՛ դադրած բնաւ ճինութեան աւարակաւ դառնալէ օտար խոյզներու:

Այս վերջին խումբին մէջ է ՍԱՐՈՒԱՆԴԻ-ՔԱՐ (Սարաւանդի քար) նշանաւոր դղեակը, որուն անունը կը յիշուի հայ եւ օտար պատմիչներու կողմէ: Հոս պարտաւոր եմ յիշելու որ խաչակրաց յայրողական արշաւանմները տարուէ տարի խորացնին ուսումնասիրութեան աւարկայն կը դառնան եւրոպական ամենագոյի գիտուններու եւ հետախոյզներու վասն զի վերջապէս Միջին Դարու ամենէն սարսոյդ գէպքերէն մէկը նկատելով այդ արշաւանքները, անոնց լրիւ քննութիւնը մեծապէս լուսարանեալու կը ծառայէ իր ժամանակի Ներուպայի ու նաեւ Մերձավոր Արեւելքի բովանդակ զաղաքակրթութիւնը, իր բազմազոյն ստորոգելիներով, սկսած զինտրականէն մինչեւ զեղարուեստականը: Ու ինչպէս արշաւանքներու հետ մեծ աղբիւր ունին ուրեմն Կիլիկեան բոլոր բերդերն ու ամրոցները. ասոնց կարգին եւ Սարուանդիքար գղեակը: Հոս կը խոստովանիմ որ բաւական զփուար պիտի ըլլար լման ցանկը տալ այն անվճատ օտար ուսմիրաններուն եւ խուզարկուներուն՝ որոնք մեծապէս դերացուցին վերջին կէս դարու միջոցին, ինչպէս արշաւանքներու գիտական պատմութիւնը: Ինչպէս արշաւանքներու մտնողներուն համար մեծապէս ծառայութիւնը մատուցանող ուսմիրաններէն մին հանդիսացաւ E. G. Rey՝ որ 1897 Յունիս 16ին Ֆրանսայի Հնախօյններու Ազգային Ընկերակցութեան առջեւ ի Բարիդ ըրած կարճատև հաղորդագրութեան մէջ գովելի արժանիքը ունեցաւ ճշգրտութեամբ Սարուանդիքար Դղեակին տեղը, որ Ամանուսի լեռնաշղթային հիւսիսը, կ'իշխէր Կիլիկիայէն Սուրիա տանող կիրճին: 1)

Ռէյ այս ծանօթութիւնը հրատարակելէ վերջ շարունակեց իր քննութիւնը Սարուանդիքարի մասին, օգնութեամբ Հայր Ֆիլիպ կրօնաւորին, որ նոյն շրջանին մէջ կ'ապրէր Շէք-հըլէի Տրաբեան վանքին մէջ: Հայով Ֆիլիպ 1898ին բազմիցս անգամ թղթակցեցաւ Ամանուսէն Ռէյի հետ: Ժամանակ մը վերջ, կ'երեւի առանց ունէ օգուտ մը քաղելու, Ռէյ Հայր Ֆիլիպի նամակները կը յանձնէր Camille Faure

բազմամուտ գիտնականին որ իր թելադրութեան վրայ Կիլիկիոյ մէջ ճամբորդութեան մը ձեռնարկած էր 1874ին եւ որ կը շարունակէր ուսումնասիրել այս շրջանը: Camille Faure ընտանիքը այս անգամ Paul Deshamps ի յանձնեց Հայր Ֆիլիպի հաւաքած այդ վաւերագրութիւնը, որոնց վրայ յարգելի գիտունը վերջերս հրատարակեց շահեկան յօդուած մը Սարուանդիքար ամրոցին, Մառիի Կիրճին եւ Նոյսիոյ Կոմսութեան սահմանադիւին նուիրուած: 2)

Ռէյ այնպէս կը կարծէր որ Ամանուսի լեռնաշղթային այս մէկ կիրճը կը կապէր Ամանուսի Դուռը (Pylae Amanicae) որ խնդրոյ առարկայ էր հին պատմագիրներու կողմէ: 3) Այնպէս կը թուի որ հինքը բաւարար չարիով չեն չեղած կարեւորութիւնը ուղղագիտական այս դիրքին՝ որ Սարուանդիքարը եղաւ, ինչպէս ժամանակ, իբր սահմանապահ բերդ մը:

Կիլիկիայէն եկող բանակի մը համար, որ Սուրիա պիտի ուզէր մտնել, եւ փոխադրութեամբ, կը ներկայանային երկու զիսաւոր անցքեր: Առաջինը ծովեզերեայ ճամբան էր, Ալեքսանդրէթի մօտերէն, ա'յն ճամբան որ սեղմուած էր ծովեզերքին եւ Ամանուսի հանդիպակաց գօտիին միջեւ, որ կ'անցնէր նախ Կիլիկեան Դուռներէն (Pylae Ciliciae), հաւանաբար Սարը սէջուի եւ Սազաթութանի (ինչպէս ինքնը կը կոչէին դուռն (Portelle) եւ ապա ՍՈՒՐԻԱՆԿԱՆ ԴՈՒՐՆԵՐԷՆ (Pylae Syriae), հաւանաբար Պէյլանի կիրճի մօտերէն: 4) Հին պատմագիրներն ու աշխարհ-

2) Syria, Revue d'Art Oriental, tome 18, Paris, 1937, p. 379.

3) Գլխաւորապէս Quinte-Curce ի կոչմէ. Գ. էջ 8:

« Darius, ad eum locum quem Amanicas Pylas vocant pervenit ».

4) René Dussaud, Topographie historique de la Syrie antique et médiévale. p. 446. Դարձապէս՝ Recueil des Historiens des Croisades. Documents Arméniens, I. Introduction, p. xxxvi-xxxvii.

1) Bulletin de la Société des Antiquaires de France, 1897, Paris, page 276.

հաղիբները խնդրոյ առարկայ Դուռնի անունը նշգրտու մէջ համաձայն չեն իրարու: Մովսէսը հայ այս ճամբէն զատ, ինչպէս բարեք, կար երկրորդ ճամբայ մըն ալ, Կիլիկիոյ Արեւելեան իղմը, որ կ'անցնէր Ամանուսի Հիւս. լեռնա-շղթայի մաս կազմող Կեսպուր Տաղի մէկ կէր-ճէն եւ կ'ուղղուէր դէպի Սուրիոյ եւ Միջագետքի ներսը: ՍԱՐՈՒՄՆԴԻԿԱՐՈՒՄ ահա կ'իշխէր այս վերջին անցքին: 1069ին թուրքերը Ռոմէն Տիոփէն Բիւզանդական կայսեր դէմ յարձակո-հականի մը ընթացքին, կ'աւերեն Կիլիկիան, հակառակ Անտիոքի դուռն խաչատուրի ջանքե-րուն որ կ'աշխատէր անոցն նահանջի դէմը կ'ըտ-րել: Յիշուած է որ թուրքերը դէպի Հալէպ ի-րենց նահանջը ապահովեցին Սարուանդիքար լեռնէն անցնելով: 5) Այս երկու նեղ ճամբա-ները քննենով ըրջապատուած դաշտային Կի-լիկիոյ համար կը կազմէին իրական դուռներ, զորն անհրաժեշտ էր պահել, որպէս զի պաշտ-պանուէր երկրին ապահովութիւնը: Գրութեանս սկիզբը ուղած էի յայտնել որ խաչակրաց ար-շաւանքի եւ ասոր նախնիքաց կամ անդրապոյն ըրջաններուն քաղաքական ու զինուորական անց-քերուն յատուկ վաւերական ընդարձակ գրական-տեղեւծ մը առաջ եկաւ, որ կը տեսնենք որ Կիլիկիան յաջորդաբար զրաւող զանազան ազ-գերու վեհապետներէն կ'ըլլած դաշինքներ բազմիցս անգամ կը յիշատակեն սահմանապահ կայաններու անունները: Այսպէս 1194ին Ան-տիոքի իշխանը պարտաւոր կը զգայ վերջնական-նապէս փոքր Հայաստանի քրիստոնեայ իշխա-նին թողելու Կիլիկիան, զոր ինքն ու իր յա-ջորդները լման հարիւր տարի պաշտպանած էին թուրքերուն եւ Բիւզանդացիներուն դէմ: Ան-տիոքի իշխանը Կիլիկիան դուռներու առջեւ էր որ պարտաւորեցաւ իր իշխանապետութեան սահմանը ճշգրտու: 6)

5) Ernest Honigmann, *Voyages*. 363, bis 1071, vol. III. *Vasilis. Byzance et les Arabes*. Bruxelles, 1935, p. 121.

6) Guillaume de Tyr. xxvi, p. 26. *Hist. Occ. Crois.* II, p. 215. R. Grousset, *Histoire des Croisades*, 1936, Paris, III, p. 132.

Սարուանդիքարի աշխարհադրական դիր-քին ուսումնասիրութիւնը, ինչպէս նաեւ զա-յիշատակող պատմական բնագիտներու քննո-թիւնը պիտի օգնեն ցոյց տալու թէ որքան ե-զական էր անոր դիրքը Կիլիկիոյ իշխաններուն համար:

Ըսենք անմիջապէս որ այս ամբողջ-դրական կ'երեւայ Օսմանեան Սպալակոյտի բարեկարգ վրայ, ՍԱՎՈՒՄՆԴԻԿԱՐՈՒՄ անունով: Կը յիշուի նաեւ ՍԱՎՐԱՆԼԻԸ կամ ՍԱՎՐԱՆՏԻ ՔԱՒԷ աս-նուններով: Սարուանդիքար, արդարեւ կ'իշխէր միջահատ այն մեծ անցքերու ամենէն վերինին, որոնք կ'անցնէին ա'յն լեռնաշղթաներու մէջէն՝ որոնք կ'երեւան Եսաւալուտը Ասիոյ հիւսիսէն հարաւ իջնող գոտին, Սուրիական Փոսը, տա-փարակ մեծ երկիր մը, որ 900 քիլոմ. երկարու-թեան մը վրայ կը տարածուի Մարաշէն մինչեւ Կարմիր ծով: Այս անցքը Այսան Պօղաղի կամ Պօղաղի կէրճէն (1039 մ.) կը կտրէ Կեսպուր Տաղը: 7) Ասկէ է որ ուղեւորը կ'իջնէ Ամրդի դաշտը, զոր կ'ոռոգէ Ամանուսի եւ Քիւրտ Տա-ղի երկու գլուխահող շղթաներու միջեւ դէպի հարաւ հոսող ԳՈՐԱՍ ՍՈՒՆ: Ատանայէն վար իջնող մեծ ճամբան եւս ասոր կը միանայ մի-եւեռնոյն կիրճովը եւ երկուքի կը բաժնուի. հիւ-սիսէն՝ դէպի Մարաշ, իսկ հարաւէն դէպի Ան-տիոք. իսկ արեւելքէն ալ դէպի Այնթապ: Ա-տանայէն Հալէպ երկարող շոգեկառքի գիծն այ-սա միեւեռնոյն ճամբան է որ ընտրած է:

Սարուանդիքար թառած է 500 մէթր բարձր քարածալու մը վրայ, որուն ստորոտէն առու մը կ'անցնի, Քալէ Չալը, որ գետակիցն է Հու-մուս Սուլուի որ իր կարգին կը թափի Ճիհան գետի մէջ: Կիլիկիոյ արքունի պատմիչ Սմբատ Սարուանդիքարը յիշելու առեւ, իբր բանտ մը կը ներկայացնէ զայն եւ անկասկած որ նման բոլոր ամրոցները բանտ ալ էին միեւեռնոյն տա-մանակ: Յիշատակութեան այդ ձեւը չի նշանա-կեր որ անեկա բերդ կամ ամրոց չէր շատ հաւա-նական էր որ Կիլիկիոյ բոլոր ամրոցներուն պէս աւան մըն ալ, կամ գէթ գիւղ մը, կար ամրո-

7) J. Garstang. *The Land of the Hittite*. p. 14.

ցին ստորոտը, պարտէզներու մէջ: Բայց իր զարաթին բնական դիրքը ա՛յնքան յարմար էր ամրոցի, որ չէր պահանջեր աւելի շէնքեր, ինչպէս է պարսպան Պաղրասի բերդին համար:

Ատանայէն եկող այս ճամբան, Սարուանդիքարի բարձրութեան հասնելէ առաջ, պաշտպանուած է բազմաթիւ ամրոցներով: Ասոնցմէ առաջինը կը գտնուի Ճիհանի միւս ափին վրայ, եւ է Նըլան Գալէ կամ Օմերու Դղեակը, որ մինչեւ այսօր կը մնայ լաւ պաշտպանուած վիճակի մէջ եւ ամրացուած է երեք կարգ պարիսպներով, որոնց վիպական ու զարմանահրաշ զարդ էր կազմող որմերը կը թուին կաշած ըլլալ քարաժայռի անհարթութեանց: Սակայն իշխան կուսայ ընդարձակ աւանդութիւնը Նըլան Գալէի կամ Եահմարան բերդի: 8) Յակոբ Պատրիարք Նայեան Օձաբերդը կը կարծէր ըլլալ Միսիսի մօտ, զի վերայ բարձր լեռին զազաթով, ողորմելի տեսողացն ,որ թուի թէ Անարպարայ մեր անտիկ բերդն է. թէպէտ յոմանց ասի նա ի ձորամէջ լեւալ Ատանայի: 9)

Ապա, աւելի դէպի արեւելք, կը գտնուի Թօփրազ Գալէ դղեակը: Այս ամրոցը որ 80 մեթր բարձր հողաբլուրի մը վրայ կանգնած է, շինուած է պաղալթ քարերով, ու պաշտպանուած երեք շարք պատնէշով. արտաքին շրջապատը ձգուած է 100 մեթր երկարութեան եւ 70 մեթր լայնքի վրայ: Բերդը հարաւի կողմէն կ'իշխէ նեղ կիրճի մը որ դէպի հիւսիս կ'ուղղուի. իսկ արեւելեան կողմի ճամբան կ'ուղղուի Սարուանդիքար: Թօփրազ Գալէ ունի հիւսիս-արեւմտեան մը, բերդին զազաթէն դէպ ի հիւսիս եւ արեւմուտք, կը պարզուի ընդարձակ տեսարան մը, որ իր մէջ կը պարփակէ դաշտային կիլիկիան եւ Ճիհանի հովիտը: Հոսկէ՛ է որ կը տեսնուին նոյնպէս Անարպարայի բարձր սարաւանդը եւ քիչ մը անդին ա՛յն ժայռերը՝ որոնք կը պահեն կիլիկիոյ իշխաններու մայրաքաղաք Սիսի միջնաբերդը: Աւելի դէպ ի արեւելք, Օսմանիյէնէն քիչ մը անդին, կը դրոշմուին Փրէնկ Գալէսի փոքր ամրոցն ու Ջարտազ

Գալէ բերդը (10): Վերջապէս Թօփրազ եւ Ջարտազ Գալէներու քսան քիւմ. դէպ ի հիւսիսը քան երկու ուրիշ դղեակներ, որոնք վերէն կ'իշխեն Ճիհանի հովիտին. ասոնք են Հիմեթիյէ եւ Պոտրում Գալէները: Վերջինը՝ Պոտրում Գալէ, թառած է նեղ պարիսի մը վրայ ու ցցուած անսովոր դիմաստուերի մը պէս պապալթէ նուրբ լեռով մը զազաթին: Բոլոր այդ բերդերը, Սարուանդիքարի ետեւօք կանգնած, կը պաշտպանէին դաշտային կիլիկիոյ մուտքը, ինչպէս նաեւ Ճիհանի արեւմուտքէն կիլիկիոյ դիմաւոր քաղաքները, ինչպէս Մանասիան, Ատանան, Անարպարան, Սիսը եւն.: Կիլիկիայէն Սուրիա իջնելու համար կտրել անցնելիք լեռնային գիծը կը գտնուէր Սարուանդիքարի արեւելքէն 15 քիւմ. միայն հեռուն: Իրականութեան մէջ Կեսպուր Տաղէն անցնող մէկ կիւր կար միայն. Հայր Ճիլիփ որ 1898ին պտտեցաւ նոյն շրջանը, ո՛չ թէ միակ, այլ հինգ կիւրճ գտաւ եւ կը թուի որ Սարուանդիքար կը գտնուէր միացման ա՛յն կէտին վրայ՝ որ կրնար հսկել բոլոր այդ ճամբաներուն: Ասոնց կարգին Արսլան Պողազի կամ Պաղչէի լեռանցամէջ կիրճն է որ ամենէն հիւսիսը կը գտնուի:

Հայր Ճիլիփի հետախուզութիւններով վերագտնուած երկրորդ ճամբան կը գտնուի Հասանպէյլիի բարձանց վրայ՝ որուն վերին բնանը պաշտպանուած է Քարաֆէնի Գալէսի բերդով, որմէ անդին ճամբան կը հասնի իր բնորոշագոյն դիրքին, ծովէն 1250 մեթր վեր: Սնկէ ի վեր այս հնագոյն ճամբուն հետքին վրայ չիմուած է արքունի նոր եւ բանուկ ճամբայ մը:

10) Կիլիկիոյ գամագամ քարտէսներու վրայ կը կարդանք մոյցալէ Ջարդան Գալէ ձևը, ինչ որ միշտ չէ: Ջարտաղը չորցած տորեւներով ծածկուած տունի յառաջամասի այն տանիքն է՝ զոր արեւիցիները ու տաճարաւորաբար Հայեր ունին, հոն անցնելու համար ամրամ տաճ. րեկները եւ մոյցիսլ գիշերը: Բառը իր ընդարձակ առումով կը մշտնակէ նաեւ բարձրաւանդակի ձև ունեցող լիքաք գագաթ:

8) Միսուան. 1885. Վեներիկ. էջ 251ր:

9) Միսուամ. էջ 546ր:

Քիչ մը աւելի դէպ ի հարաւ կը յիշուի Մէլյոսանի անցքը, որ լաւագոյնը ըլլալով հանդերձ, դէպ ի Սարուանդիբար հասնող աւելի ուղիղ ճամբայ մը ըլլալ կը թուի, եւ որ կ'իջնէ դէպ ի Իսլահիէ, հինն Նիկորոյիսը: Հոս ալ Հայր Ֆիլիփ կիրճին մուտքին գտաւ փոքրիկ լերդէի մը մնացորդները: Դէպ ի Օսմանիէ, Եարփազի եւ Իսլահիէ տանող չորրորդ ուղի մըն ալ երեւան եկաւ: Իսլահիէ չհասած, Էտիլի Գալէսիի բերդն էր որ կ'իջնէր նոյն անցքին: Վերջապէս, ամենէն հարաւը գտնուող հինգերորդ ճամբան իրիկնէն Իսլահիէ տանող ճամբան էր որ կ'անցնէր Տումանլու լեռան ստորոտէն: Հայր Ֆիլիփ ա'յն ենթադրութիւնը ունէր որ Պարսից Դարեհ Թաղաւորն ու իր զօրքերը երբ Իստոյի դաշտէն իջնելով փախուստ կուտային Միծն Աղէքսանդրի աղբէնէն, ամենակարճը եղող այս ճամբան աւելի ընտրեցին, փոխանակ զրեթէ քան չիլ՝ դէպ ի հիւսիս բարձրանալու, մինչեւ Արսլան Պողազի կիրճը:

Այսուի՛նք ա իր Աշխարհագրութեան մէջ կը խօսի Սարուանդիբար բերդի մասին: Միրֆանտաբար ամուր միջնաբերդ մըն է, հովիտի մը մէջ եւ ժայռի մը վրայ կանգուն: Բերդը ամէն կողմէն պաշտպանուած է ամուր պարիսպներով, որոնք բնական քարաժայռեր են աւելի: Այս միջնաբերդը ձիւհանի մօտ կը գտնուի, անոր հարաւային ափին վրայ ու կ'իջնէ Մառիի կիրճէն անցնող ճամբուն: Մառիի կիրճը կը գտնուի Սիրֆանտաբարի արեւելեան կողմը, զրեթէ քաջ մը անդին: Կիրճին ու Սարֆանտաբարի միջեւ գտնուող ամրոցը տարածութիւնը ծածկուած է իրենց բարձրութեամբն ու մեծութեամբը աննման շոճի ծառերով...

Ինչպէս կանխեցինք ըսելու, Սարուանդիբար բերդ-ամրոցը ազգային եւ օտար պատմութեանց մէջ ունի իր սխրալի տեղը: Այսպէս Խաչակրաց պատմութեան սկիզբին իսկ ան կը յիշուի. Ռէյմոնտ ատ Մէն ժիւ 1101-ին երբ կը հարձակէր մեծադուր մասով Լոմպարտացիներէ բազկացող խաչակրաց մեծ բանակի մը, նոյն տարւոյ օգոստոսին պարտուեցաւ Սեւ ծո-

ծովու Թրքական եղբրքներէն ոչ շատ հեռու Սինոպի հարակողմը, Գօնխայի Սելճուզ Գրլըճ Արսլանէն: Թուրքերը հող սարսափելի ջարդ մը տուին խաչակիրներուն, որոնցմէ Թուլուզի կոմսը միայն կրցաւ խոյս տալ եւ զրեթէ միակը հասաւ Կ. Պոլիս: Քանի մը ամիս վերջ Անտիոք կը հասնէր, ուր Թաղաբէն որ նոյն օրերուն խնամակարն էր իշխանապետութեան, զինքը զերի կը բռնէր: Ըստ Մատթէոս Ուռհայեցիի եւ Սմբատ Պատմիչի, կոմսը ժամանակ մը արգելափակուած մնաց Սարուանդի Բերդին մէջ, որ պէտք է համապատասխանած ըլլայ կը կարծես Սարուանդիբարի: Ճէլ յայնժամ Տանդրի Գոման Անտիոքայ բռնեց զկոմսն Փրանկաց Զընճիլն, եւ երկաթի կապանօք յուղարկեաց զնա ի քաղաքն որ ասի Սարուանդալի. եւ զկնի աւուրց Ֆրանկաց պատրիարքն որ յԱնտիոք եւ այլ քահանայք բարեխօսեցին առ Տանդրի, եւ արձակեաց զնա: Եւ զնաց Զընճիլն եւ արար ժողով ի վերայ Տոպոլոյսոյ քաղաքին, եւ մեծաւ խաւով նստաւ ի վերայ նորա, եւ շինեաց քաղաք ի վերայ նորա» (13):

ԺԲ. դարու սկիզբը Հայոց Կիլիկեան իշխանութիւնը կը սկսի ընդարձակել իր սահմանները եւ ատոր մէջ յաջողելու համար հետզհետէ կը դրաւ երկրին ռազմադիտական կարեւոր դերքերը, տակաւ հայրենի սահմաններէն հեռացնելով նախ Թուրքերն ու ապա Բիւզանդացիները: Թորոսի եղբայրը Լեւոն, զեւ եղբորը կենդանութեանը վրէժներէ երկրին մէջ մասին միայն, այն է Մարաշի եւ Անտիոքի տէրերու կալուածներուն միջեւ փոքր տարածութեան մը: Առաջին յարձակումը դորմուեցաւ Անտիոքի Պալլ Ռոնքերի Աղազի վրայ ծրագրած պատերազմով, որուն օգնեց Լեւոն, իր հայկական բանակովը: Հաջպի Ամիրան կարճ դիմադրութենէ մը վերջ նահանջեց ու Աղազ պաշարմամբ մը դրաւուեցաւ Լեւոնէն, որ բնակիչներուն առանց ռեւէ վնաս հասցուցած ըլլալու, խաղաղութեամբ արձակեց զանոնք: Իսկ երբ Լեւոն Ա. Թորոս եղբորը

12) Grousset. Histoire des Croisades. 1934. p. 326.

13) Մատթէոս Ուռհայեցի. էջ 349:

11) Guyard. 1883. Paris. II Chap. 2, p.34.

որդուոյն Կոստանդինի դաւանանութեամբ մասնէն վերջ ինքը դարձաւ միապետ, յոյն պատմիչներու աւանդածին պէս, զիբբ առիւծ ամենի եւեալ ի մորեաց յարձակէր ընդարձակ դաշտապետին Կիլիկիոյ: յամ ի յառնակ Նարկանէր, ըստ բերման խանդիցն կամ զիպաց զԹուրք եւ զմբանի եւ զՀոռոմ, կորդելով զկալուածս նոցին եւ ինքն ի նոցունց չարեալ լինէր, եւ ապա յիւր չարենասուր ժառանգութենէն կապտեալ... (14):»

Քիչ յետոյ Լեւոն յունական բաժնին վրայ նոր յարձակում մը կազմակերպելով, առաւ Մամեստիան ու Տարսոնը, ու հասաւ մինչեւ Միջերկրական ծով: Լեւոնի համար պատեհ ժամանակ էր օգտուելու հայկական բանակի մասնակի զորաշարժէն, երբ քաղաքներու զորանոցներուն եւ բերդերու զօրքերուն կարելուր մէկ մասը, անսալով իր մարտադուհ հրաւերին «ժողովեցան ամենայն զօրացն Հայոց առ քաջ զօրականն Քրիստոսի Լեւոն: Եւ նա յորդորէր զամենեւեան մի առ մի», ինչպէս զեղեցիորէն կը պատմէ Մ. Ուռհայեցի: Պահ մը գտուած Պէմուռք Բ. երիտասարդ խաչանին հետ, կը միաբանի Հալպէի Ջանկի ամիրային ու պատերազմի մէջ իշխանը կը սպաննուի: Թուրքերու հետ նոր պատերազմ մը վարելով, կը վանէ զանոնք Հիւսիսային իր սահմաննէն — բէն, խոստում անելով անոնցմէ որ նոր ասպատակութիւններ պիտի շփորձէին: Կիլիկիան սահմաններու մէջ մնացած յունական Վերջին կալուածներն ու բերդերն ալ գրաւելով, 1136ին Լեւոն կը յաջողի Ֆոնանկներու ձեռքէն կործնելու Սարուանդէքար անուանի զղեակն ալ, որ նոյն տարիներուն կը գտնուէր Մարաշի կոմսութեան ենթակայ: Դղեակին առումը Ֆոնանկներու ատելութիւնը կը զրգոէ Լեւոնի դէմ: Մարաշի եւ Քեսունի տէր Պոտուէն օժանդակուելով կը գտնէ Ռէյմոն տը Բուդիյէն եւ Երուսաղէմի թագաւոր Ֆուլդէն. իսկ միւս կողմէն իրեն նիզապակից դարձնելով իր զեռորդին՝ Եղեսիոյ ձոսլին Բ. Կոմսը, երկուստեք կ'ընդարձակուին հակառակութիւններն ու ջրիստոնէից խաղաղութիւնը կը վրդովի, չէն դա-

ւաններ կ'աւերուին եւ երկու կողմէն ահաղիկ թրով զոհեր կ'իյնան ու նաեւ զերիներ: Կրօնի մէջ Լեւոն կը յաղթուի Պոտուէն Մարաշի իշխանին ու Անտիոքի Ռէյմոն տը Բուդիյէի ձեռքը գերի կ'իյնայ, ըստ պատմագրիներու, խարտութեամբ որսացուելով: Եղեսիոյ ձոսլին Կոմսի միջնորդութեամբ Լեւոն երկու ամիս յետոյ աղատ կ'արձակուի: Ռէյմոն լսած ըլլալով որ Բիւզանդական բանակը ղէպի կ'իլիկիա կը խուժէր, թէ՛ Ֆոնանկներու եւ թէ՛ Հայերու ձեռքէն իր կորսնցուցած երկիրները յետ գրաւելու, խահմուծիւն համարեց ոչ միայն Լեւոնը արձակել, այլ եւ զինքը իրեն զաշնակից ունենալ: Բայց խորհելով որ Լեւոն կրնա նորէն արշաւել, առ ի ապահովութիւն, ա՛ռ Կիրքերէն մին ոչ միայն իբր պատանշ վար դրաւ, այլ Սարուանդէքար զղեակը դրաւնց Միսիս եւ Ատանա քաղաքներով եւ մինչեւ որ 60.000 դահկան եւս փրկանք չառաւ, Լեւոնը յարձակեց (15):

Կէս դար յետոյ Սարուանդէքար կրկին կ'անցնի Հայոց ձեռքը, բայց այս անգամ երկար չի տեւեր ու դարձեալ կը արուի իբր փրկանք: Լեւոնի եղբորորդին Ռուբէն Գ. 1185ին դաւադրութեամբ գերի կ'իյնայ Անտիոքի Պահմոն Գ. ի ձեռքը, եւ որպէս զի աղատագրուի, իշխանին կը յանձնէ Սարուանդէքարի, Թիւրի եւ Շուղուրի բերդերը:

Լեւոն Բ. իր զահակալութեան առաջին տարիներուն (1187), տեսնելով որ երկիրը կը զբաւուրի Թուրքներէ աւարառուներէ, կը յարձակի անոնց վրայ, կը սպաննէ անոնց պետը Ռիւսդէմ, կը հետապնդէ ռոտ զօրքերը մինչեւ Սարուանդէքար բերդը ու կը ջարդէ զանոնք: Եւ... յաջողել Լեւոն՝ սակաւածեմն զնգաւ ի զիմի հարեալ ասպատակաց Թուրքմանաց, եւ սպանեալ զառաջնորդն նոցա Ռիւսդէմ, զիսխստէիցն զզնտ մտեալ՝ կոտորեաց զնոսս մինչեւ ի Քարն Սարվանդաւի», եւ ի ժամանակի թագադրութեան իւրոյ՝ իշխան քարաբերդին էր ՍՄԲԱՍ, եղբայր արքային Կոստանդին ի Հեթմեանց զարմէ...»: Ինչպէս որ կը տեսնուի,

14) Միսուան. էջ 50ր:

15) Սիսուամ, էջ 51ա:
Syria. Revue d'Art Oriental. 1937. Paris. p.385.

տէրերը Հեթումանց կամ Լամբրոնի տէր մեծ քնտանիքին կը պատկանէին, որոնք 1226էն ըս-
կրեսալ Կիլիկիոյ դահլան վրայ թագաւորեցին,
յաջորդելով Ռուբինեանց հարստութեան: Լե-
ւոն Մեծագոր, իր իմաստուն քաղաքականու-
թեամբ զօրացուց իր տէրութիւնը եւ 1194ին
երկիրը ազատելով Անտիոքի իշխանութեան լու-
ծէն, չորս տարի վերջ, 6 Յունուար 1198ին թա-
գաւոր օծուեցաւ Կիլիկիոյ, որուն արքունի
պատմիչը Վարդան՝ կուտայ Լեւոնի թագադը-
րութեան ներկայ եղող Արքեպիսկոպոսներու եւ
տանուտէր իշխաններու ցանկը, որոնց վերջ-
նոյն մէջ առաջին կարգի վրայ կ'երեւայ ՊԱՂ-
ՐԱՍԻ իշխանին՝ Ատաննի անունը. իսկ Սաք-
աւանդիքարի իշխան Սմբատի անունը կը զետե-
նուի ձեռք կարգին վրայ (16): 1266 Օգոստոսին,
Եպիպոսոսի Պիպարս Սուլթան, կասկածելով
Հեթում Ա.-ի Մոնկոլներու հետ կնքած դաշին-
քէն, հրամայեց Համայնի Մայիք էլ — Մանսուր
ամիրին, որ դրանէ Կիլիկիան: Հայկական զօ-
րադաշնակները Կիլիկիա մուտքի գլխաւոր բոլոր
անցքերը բռնեցին: Էլ Մանսուրի զինուորները
ուղղուեցան դէպի Ամանոս լեռներու հիւսիսը,
եւ եկան բանակեցան Նիկիոյ շրջան կամ աթմու-
իսլափէյի առջեւ: Հայոց զօրաքանակը կը
գտնուէր դրեթէ նոյն վայրը, Նիկիոյ շրջան
եւ Սարուանդիքարի միջեւ եւ կը հակէր Մառի
կիրճին: Դժբախտաբար էլ Մանսուրի զօրքերը
հայ պահակներու անուշադիր մէկ ժամուն խոյս
տալով բնական անցքերէն, հասան լեռանց
բարձրագիւր կէտերուն ու Սարուանդիքարի մօտ
հայ եւ եգիպտական զօրքերը ճակատեցան ու
կռիւին մէջ Հայերը պարտուած զուրս եկան:
Հեթումի երկու որդիները քաջաբար կռուեցան
թշնամի աւելի զօրաւոր ուժերու դէմ. անդրա-
նիկը՝ Լեւոն գերի ինկաւ, իսկ կրտսերը՝ Թո-
րոս ապանուեցաւ Կուրին մէջ ու իրեն հետ ին-
կան նաեւ բազմաթիւ աղետալան Հայեր: 17)

16) Սիւսամ. էջ 471-71:

17) Տես Ապուլփարաւ. Chronicon Syriacum
1789. էջ 569: Ստեփէլ Անցի. Ա. էջ 161:
Վահրամ Պատմիչ. Jean Dardel, Chroniques
d'Arménie. Բ. էջ 12: Ապուլփեւոս. Annales
Ա. էջ 151 եւ Սիւսամ:

Կոռիկոսի տէր Հեթում պատմիչ այսպէս
կը նկարագրէ Մառիի ճակատամարտը. «ԶԺԵ /
= 1266 / Պունտուխտար Սուլթանն Մարայ Հատ
ի Դամբէն զՍաֆֆէթ եւ Ղարառուս: Մըրը
Մառիի զարաւար անուրիշաց կոտորեաց զզաւուր
Հայոց ի Մառի եւ կայաւ զթագաւորի որդի
Հայոց զպարոն Լեւոն, եւ Հսպան զմիւս որդի
Թորոս եւ եմուտ յերկիրն Հայոց. գերեաց եւ
այրեաց մինչեւ ի Բարձրբերդ եւ յԱտանայ:» 18

Երեք տարի յետոյ, 1269ին, երկրաշարժ մը
աւերեց Սարուանդիքարի զոյնակը, որ վերէն
վար ճեղքուեցաւ եւ իր կործանած պարիսպնե-
րուն առկ թաղուեցան բերդին գրեթէ բոլոր բը-
նակիչները: Կիլիկիոյ մէջ անցնալին պատահած
գետնաշարժները կը վերադրեն երկրաբանական
եւ հրաբխային երեւոյթներու, որոնց պատճա-
ռաւ այնքան յաճախաբար էին փլուզումները:
Ասոնց կարգին ամենէն ուժգինը պատահեցաւ
ինչպէս ըսինք 1269ին, զոր այսպէս կը պատմէ
ժամանակակից գրիչ մը. «Շարժեալ սասանեցաւ
երկիրն մեր առ հասարակ, նա եւ բազում դա-
ւաւոր քաղաքացաց. եւ այս ոչ ի մի ժամ, այլ
գրեթէ ամսօրեայ ժամանակ. մինչ զի անա-
պատացան բազում շինանիստք. քանզի Դղեակն
կոչեցեալ ՍԱՐՈՒՆԱՆԴԻԿԱՐ Ընդ մէջ հերձեալ
յերկիր կործանեցաւ, զամենայն ծածկելով,
բաց ի սակաւուց...»: Եւ դարձեալ մի թու ԶԺԸ
/ = 1269 / եղեւ շարժ սաստիկ, եւ յաշարհին
Կիլիկիայ ի տեղիս տեղիս բազում չէնս յուր
դարձոյց, եւ առաւել առ լեռամբն որ Սեւա մա-
հացոյց. եւ ի սուրբ ուխտն Արքակաղնին՝ քա-
հանայս եւ կրօնաւորս վախճանեցան ի տանցն
ընկղմելոյ...»:

Կը թուի որ շուտով նորոգուեցան շարժէն
փնտուած պարիսպները եւ զոյնակը ամբողջո-
վին վերանորոգուեցաւ:

1271ին Սարուանդիքար բերդի տէր Կոռ-
տանդին՝ որ որդին էր Պարոն ճոֆրի եւ եղ-

18) Արտաւագդ Արքեպիսկոպոս. Նկարա-
գիր Օշիմ Թագաւորի Ձեռագիր Ժամագիրքին
(1319): Անթիլիաս. 1933. էջ 99ա:

19) Գրիգոր Ապուլփարաւ. Chronicon Sy-
riacum. էջ 572: Սիւսամ՝ էջ 8ա եւ 209բ :

և դրանք Պաթեն Սմբատի, համաձայնութեան զաշնագիր մը կը ստորագրէր Տէւոտոն ասպետներուն հետ, որոնք բերդին մօտերը իրենց կալուածները ունէին եւ որոնք բերդին մերձակայ մէկ կէտին՝ Սեւ Պուրճի լեռնոստին զամբուրիւն վրայ բաժտուն (բէպէ) մը հաստատած էին, բերդէն քիչ մը հեռուն գտնուող արքունի ճամբէն անցնողներուն համար (Տեւ Սիսուան էջ 209 եւ 210, ուր կայ դաշնադրին բնագիրը, իսկականին նմանահանութեամբ)։ Բնական է որ մաքսային այդ կայանը դրուած էր նեղ անցքի մը վրայ, ուր դիրքին էր մաքսային քննութենէ անցունելու ղեկավարները եւ վերստին զաշնագիրը ցոյց կուտայ որ Սարուանդեար կը կազմէր ամուր կայան մը եւ որ կը գտնուէր այնպիսի տեղի մը վրայ՝ որուն աշխարհագրական դիրքը ծառայէր նաեւ իբր սահմանային կայան։

1276ի Մարտին Սմբատ, Հայոց զգուտըստապլը եւ մեծ սպարապետը, որ ԺԳ. դարուն կիթիկիոյ արքունի պատմիչն ալ էր, Սարուանդեարի կիրճէն մօտ կուտեցաւ Եգիպտացի հրոսակներուն դէմ. անոնց մէկ մասը ջարդեց ու մնացեալներն ալ հետապնդեց մինչեւ Մարաշի սահմանները ու կռիւի մէջ վիրաւորուելով մեռաւ ջաջարար։ 1298ին Եգիպտոսի Սուլթանը

իր զորքերը շարժեց Կիլիկիյ վրայ, զանոնք երկու թեւի բաժնելով. մէկ թեւը անցուց Կիլիկիոյ Դուռնէն, իսկ միւսը Մառիի կիրճէն։ Երկու բանակները միացան Ճիհան գետի ափէն։ Եգիպտացիք, ուղելով օգտուելու Հայոց տկարութենէն, բազմաթիւ բերդերու յանձնումը պահանջեցին, որոնց կարգին նաեւ Սարուանդեարը եւ Կովմաու Բերդը։ 1337ին էր որ Հայերը վերջնականապէս կորսնցուցին Սարուանդեար բերդը։ Եգիպտացիք գրաւած ըլլալով Կիլիկիոյ հարաւարեւմտեան մասը եւ ամիսներ լմամեծ ջարդ ու աւեր գործելով հոն, Լեւոն Ե. թագաւոր, պարտաւորեցաւ հաշտութիւն կընքել եւ որպէս զի կակուղցունէ Սուլթանին սիրտը, ազամայ կերպով անոր թողուց Ճիհան գետի ամբողջ արեւելեան գաւառները, տասնըչորս ամուր բերդերով միասին, որոնց մէջ նաեւ Սարուանդեար ամրոցը։ Սա ալ, որ երբեմն Սնտիոքի ասպետ իշխաններուն կալուածն էր ու կը պաշտպանէր իրենց իշխանութեան արեւելեան սահմանը, ուրիշ բազմաթիւ հայկական ամրոցներու կարգին, աւելի քան երկու դար իր գոյութիւնը պահելէ վերջ, անցաւ պատմութեան։

Հալէպ, 1939 փետրուար։

ԱՐՏԱԻԱԶԳԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ